

¹⁴ *Jean Cayrol*, Lazarus unter uns (Lazare parmi nous), tlk. *Sigrid von Massenbach*. Stuttgart 1959.

¹⁵ *Bruno Bettelheim*, Aufstand gegen die Masse. Die Chance des Individuums in der modernen Gesellschaft (The informed Heart. Autonomy in a Mass Age, 1960), dt. München 1965, 2. trükk; *Viktor E. Frankl*, ... trotzdem Ja zum Leben sagen. Ein Psychologe erlebt das Konzentrationslager. München 1977; *Margarete Buber-Neumann*, Milena, Kafkas Freundin. München-Wien 1977, lk 286, 289 jj. Lk-l 278 on ka ühe Ravensbrücki koonduslaagri valvuri ühemõtteliselt poliitilise sisuga unenägu, mis ennetab liitlasvägede võitu.

¹⁶ *Charlotte Beradt* (märk. 10), lk 56.

¹⁷ *Percy Ernst Schramm* suuline teade, edastatud on ühe Nürnbergis tunnistajapingis istunud ohvitseri sõnad.

¹⁸ *V. E. Frankl* (märk. 15), lk 122.

¹⁹ *Joseph Gabel*, Ideologie und Schizophrenie, Formen der Entfremdung (La fausse conscience – Essai sur la réification. Paris 1962), tlk. *Hans Naumann*, Frankfurt am Main 1967, lk 123, 227 passim.

²⁰ Vrd *Falk Pingel*, Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager (Hist. Perspektiven 12). Hamburg 1978.

²¹ *Theodor Lessing*, Geschichte als Sinngebung des Sinnlosen. München 1921, 2. trükk, lk 15.

²² Vt *Hans-Ulrich Wehler*, Geschichte und Psychoanalyse. Köln 1971.

²³ *Bruno Bettelheim* (märk. 15), lk 114.

²⁴ Viimase lõigu kohta vrd. *Eugenio Coseriu*, Synchronie, Diachronie und Geschichte. Das Problem des Sprachwandels, tlk. *Helga Sohre*. München 1974.

Originaal: Terror und Traum. Methodologische Anmerkungen zu Zeiterfahrungen im Dritten Reich. – *Reinhard Koselleck*, Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten (suhrkamp taschenbuch wissenschaft 757). Frankfurt am Main: Suhrkamp Taschenbuch Verlag 1992, 2. trükk, lk 278–299.

Mart Kivimäe (1951)

TPÜ Rahvusvaheliste ja
Sotsiaaluuringute Instituudi
teadur, peamine uurimissuund
on historismi probleemajalugu
XIX ja XX sajandil

LÕPLIKKUSE APOORIATES

Reinhard Kosellecki loomingulisest biograafiast

Mart Kivimäe

I

"Ajalugu ise, kui see ideoloogiasegune vokaabel juba omaks võtta, on ebamõistlik – mõistlik on parimal juhul selle analüüs."¹ Nendes Reinhard Kosellecki (1923) sõnades 1985. aastal filosoof Hans-Georg Gadameri (1900) juubelile pühendatud ettekandest on eeldatud ajaloolase teadusliku ülesandena kahte asja, ajaloolise andmestiku kaose korramist ja endale aruandmist selle tegevuse kohta, et ka teada, mida õieti suudab ratsionaalne analüüs saavutada. Teadusliku ajalookäsitluse üldpildis küllaltki erandlik teemavalik, nagu tema 1970. aastate eritluskatse hitlerliku totalitarismi ajal paralüüsi sattunud, kannatanud ning hukkunud inimeste unenäomaailmast, ebamõistliku ajaloo tunnistusest, on ka 1990. aastail loetav vastusena küsimusele, kuidas teha metoodilise küsitlusega allikavääriliseks ja panna terrorisüsteemi vastu kõnelema irratsionaalne, et sellise ülesande tähendust paremini mõista. Ütluse puhul nagu käesolev R. Kosellecki tsitaat, et ajalugu on ebamõistlik, ei pruugi me alati tähelegi panna selles implitsiitselt kätkevat hinnangulist elementi, leppimatust mõistmatuga mitte uudishimu pärast, vaid selle tõttu, et ratsionaalsus on meie silmis ka humanistliku kultuuri väärtus, teadmise kvaliteedi näitaja ja ebamõistliku antipood. Kultuurile üldisemalt, mis elab tänapäeval isenda ajakihistuste ja nende interpretatsioonide paljuses, ei anna teaduslik ajalugu sellega veel juhtnööre mineviku kogemustest õppimiseks, kuid hoiab alal võimalikult kvalifitseeritud teadmise *muutuvas ajalookultuuris*, see tähendab aga, "nende vormide kogusummas, milles ajalooteadmine on ühiskonnas presentne".² Usutavasti on õige ajaloo valdkonnas teadusliku ratsionaalsuse edusammuks pida da ka uute distsipliinide väljaarendamist, mida teaduskeeles on nimetatud – filosoof Thomas Kuhni mõjul – ka normaalse teaduse *paradigma modifikatsioonideks*.³ R. Kosellecki ja tema nooremate kolleegide, näiteks eriti Jörn Rüseni (1938) ja Wolfgang Hardtwigi (1944) panus nii historiograafia kui ajalookultuuri teooriasse, mille raames juba kogu ajalugu tervikuna esineks tunnetuslikus hiigelseoses ning toimiks seega "ajaloolise identiteedikujunduse regulatiivse ideena",⁴ näib olevat

võitnud maailma silmis midagi tagasi XIX sajandi saksa ajalooteaduse särast, millesse nad on XX sajandil integreerinud nietzscheliku motiivi: mis kasu on siis ajaloo elule, kui seda elu seisukohalt ei küsitleta?

Igatahes annab sellest tunnistust nende positsiooni võrdlemine 1990. aastate keskel näiteks kas või niisuguse kuulsa ajalookirjutuse teoreetikuga, nagu seda on kunsti ja teaduse suhte uue aktualiseerijana postmodernses historiograafias tuntud ameeriklane Hayden White (1928), kelle analüütilistel esseeidel on vahepeal olnud intellektuaalide hulgas tohutu publikumenu. Kui aga White, kes on muide oma töödes viidanud ka Juri Lotmani tekstiteooriale, on tegelnud rohkem sellega, kuidas lugusid tehakse, seega eelistatavalt ajalooteoste kunstilise vormiprobleemiga, ajaloo kui kirjandusega, "faktilise fiktiivsusega",⁵ siis antud juhul Koselleck, sellelgi kontekstil sissejuhatavalt küll peatudes, analüüsib sellise lähteküsimuse järel pigem teistsugust põhiprobleemi. Siin ta ei otsi fiktsionaalset elementi sündmusajaloo kirjeldusest, mis nihestaks ajaloo ja kirjanduse piiri ning teeks ühtlasi küsitavaks nn objektiivse tõe taotluse, vaid uurib fiktsiooni (unenägu) kui üht ajaloolise tegelikkuse (rahvussotsialismi terrorisüsteemi) enda koostisosa (teostumisviisi). Eritledes unenäopiltide ("fiktsionaalsete tekstide") kui konkreetse ühiskonna perioodi ajalookogemuse vahendamise kanali sisuküsimust – fiktiivse faktilisust –, viib ta kaasamõtleva lugeja n-ö teisele tasandile: selgub, et lähiajaloo "antropoloogiline dimensioon" ületab jutustavate tekstide staatuse.

Bielefeldi ja Chicago ülikooli praegune emeriitprofessor Reinhart Koselleck on juba üle kahe aastakümne saksakeelses ajalooteoreetilises kirjanduses üks enim tsiteeritud autoreid, nn Bielefeldi koolkonna juhte ning Jörn Rüseni kõrval vahest üldse kõige suuremat rahvusvahelist tähelepanu pälvinud nüüdissaksa ajalooteoreetik XX sajandi viimasel veerandil. Käesolevas eestindatud artiklil "Terror ja unenägu" ilmus trükkis esmakordselt tervikuna 1979. aastal, kuid selle osi on autor esitanud kahes ettekandes palju varem, vastavalt pealkirjade all "Kui ratsionaalne on ajalugu?" ning "Fiktsioon ja ajalooline tegelikkus" 1971. ja 1976. aastal.⁶ Tähistamaks poolsajandi möödumist II maailmasõja lõpust, anti 1986. aastal New Yorgis surnud Charlotte Beradti raamat "Unenäo Kolmas Riik", mis on käesoleva tõlkeartikli üks olulisi allikaid, 1995. aastal Saksamaal uuesti välja, nüüd R. Kosellecki järelsõnaga varustatult.⁷ Nii Beradti kui Cayroli unenäokogumikku, samuti artiklis viidatud inglise ajaloolase Peter Burke'i "unenäo ajaloo" ideed, on diskuteeritud veel ka süvapsühho-

loogilise kultuuriuurimise kontekstis šveitsi etnoloogi Hans Trümper innustusel 1980. aastate lõpul.⁸

Unenägede käsitlemine ajalooallikana, katsudes analüüsida – samas narrativistlikust ajalootõlgendusest ja freudistlikust unenäoasetusest hõlbides – nende poliitilist sisu, et seeläbi jõuda ühe terroriajastu "sisemise tegelikkuse" piiride juurde, on kahtlemata metoodiliselt väga riskantne ettevõtte, mida esimesena niivõrd teooriateadlikult üritas R. Koselleck. Lugeja näeb, et autorit pole huvitanud mitte lihtsalt faktiajalugu, vaid lähiajaloo antropoloogia, *inimlikkuse deformatsioon*, see, kuidas keel jääb tummaks ja ajamõtted pöörduvad pahupidi. Autori eesmärk läheb kaugemale sellest, et näidata fiktsiooni ühiskondlikku reaalsust peegeldava teadvuse faktina, unenägede analüüs on talle *sotsiaalse patoloogia* testiks. Eksistentsile sai terroris osaks ebatõenäolise ajaloo struktuur ("kuratlik inversioon"), see, mis surma sümbolikat meenutavana ei kuulu elulisuse püsivate avalduste juurde või siis jääb tavalises elupraktikas tõrjutuks harva kogetavatele äärealadele (vaikivus, ajatus, tegevustühjus), kus hajuvad ning muutuvad sotsiaalselt loetamatuks "tegelikkuse signaalid".

Probleemajaloolises mõttes võime selles R. Kosellecki töös praegu näha ka moodsa *teaduskultuuri saavutust*, nimelt spekulatsiooni ennetavat sammu faktilise ja fiktiivse peamiselt just opositsioonilise suhtena mõistetud vahekorra⁹ käsitlemisel lähiajaloo. "Lähiajalugu" (*Zeitgeschichte*), mida meil mõistetakse sageli XX sajandi ajaloonä, on tänapäeva saksa ajalooteaduses pikka aega olnud distsipliin, mis pole rangelt seotud kindla perioodimõistega, vaid veel elavate inimeste – põlvkondlikult traumaatilise – kogemussisuga. Vastavalt sellele on lähiajaloo uurimisteenadena eelistatud Weimari vabariigi, natsionaalsotsialismi ja ka nn Adenaueri ajastu ajalugu. R. Kosellecki enda loominguks biograafias kuulub siin avaldatav artikkel ühe peatükina tema ajaloolise "kogemusmuutuse" (*Erfahrungswandel*) semantika uuringute rubriiki, samal ajal on ajaloolise kogemuse muutumisel tema käsituses suured teadusteoreetilised tagajärjed, sest see on üldse lähenemisviisi revideerimise, "meetodivahetuse" (*Methodenwechsel*) tõukejõud ajaloo uurimises. Kogemuse ja meetodi sellist määravat vastastik sõltuvust R. Koselleckil on viimasel ajal peetud ometigi ebaveenvaks, seda on ka kritiseerinud ajalooteaduse sisemise arengu kontseptsiooni pooldajad. Argumendi tema seisukoha kasuks võiks sõnastada aga selliselt, et ajalooteadus paikneb ise kultuuri sees ja peab seetõttu ka reageerima – enast reflekteeriva modernse kultuuri tasemel – kultuuri arengumuutustele, heites enesekriitilise, see tähendab mõtleva, hindava ja valiva pilgu oma tun-

netuse anomaaliatele ning meetodireservile, et uuriv teadus ei vananeks. Peale selle on R. Kosellecki ülaltoodud väite mõte küllalt oluline ka teisest küljest, nimelt ajalooliste teaduste omapära teadvustamise aspektist. Ajalooline kogemus on inimliku "elumaailma", meie elaviku (*Lebenswelt*) konstituent, me kõik ju elame ajaloolistest kogemustest, kuid see elamise sfäär, millesse alati settivad ka uued kogemused, on teadusväline. Metoodilist uurimiskogemust, mis kätkeb võõrale elavikule esitavate küsimuste varamut ning selle elaviku jäädvustatud kogemuste töötlemise võtteid, võib aga samuti nimetada ajalooliseks kogemuseks.¹⁰ R. Kosellecki käesolev artikkel on niisiis praegusajal huvipakkuv veel ka seetõttu, et ta mõnes suhtes n-ö pistab rinda ajalookogemuse kaksiktähendusega XX sajandi teadusajaloos eneses.

Asjakohane näib ka olevat siinses kontekstis lähiajaloo uurimisele mõeldes, paljude meilegi endiselt tundlike ajateemade, sealhulgas nn stalinliku terrori¹¹ puhul mainida R. Kosellecki poolt veel 1993. aastal Marc Blochi (1886–1944) mälestuseks peetud loengus väljendatud seisukohta, et ajaloolane ei saa küll võtta ajaloost õppetunde, mis oleksid tänapäeval vahetult kasutatavad, kuid uurimisega saab ta siiski oma käsutusse ratsionaalselt töödeldud kogemusteadmise, mis lubab tal kahtlemata teha poliitilisi otsustusi.¹² Teadusliku eetose ja poliitilise moraali seotus, mida on teised ajaloolased M. Blochi tegevust hinnates samuti rõhutanud, viib R. Koselleckil välja eksistentsilise aspekti juurde, mis läbib ka tema käsitusi ta varasemas koduülikoolis Heidelbergis tegutsenud ajaloo filosoofidest, Karl Jaspersist ja Karl Löwithist.¹³ Inimesed kogu aeg alternatiivide ees, olemata neid kunagi enda jaoks ise otsinud, olles järjest sunnitud ühest alternatiivist teise kuni "eksistentsilise pöördeni", mis ei taha enam tunnista mingit sundalternatiivi. Kõiges selles on harukordset külgetõmbejõudu R. Kosellecki tüüpi filosoofilisele ajaloolasele, kelle teaduslikus loomingus on niivõrd tähtis koht inimajaloo antinoomiliste struktuuride, opositsiooniliste paaride ning asümmeetriliste vastandmõistete läbivalgustamisel.

II

Tõepoolest on nõnda, et R. Koselleck on saanud umbes 1970. aastate algusest kuni 1980. aastate lõpuni hakkama kogu moodsa ajalootundmise ajaloos üksnes äärmiselt vähestele jõukohasega: ta on aegamööda loonud põhimõttelisel uut ajaloomõtlemist, andes sellega ajalooteooriale ka teadusteoorias uue staatuse. Tema üpris maineka

kaasaegse, varalahkunud ajalooteoreetiku Karl-Georg Faberi (1925–1982) arvamuse kohaselt on ta tööd olnud isegi viimase aja "kaalukaim saksa panus" ajalooteaduse teooriasse üldse. Siinkohal väga lühidalt tähtsaimaga piirdudes: ta on teostanud suure läbimurde ajaloo mõiste enda mõistmises, selgitades *ühe ajaloo* kujutluse tekkimist Euroopas (nn ajaloomõiste kollektiivsingulari kontseptsioon), ning avardanud samal ajal, peale empiiriliselt vahendatavate minevikulugude, igasuguse *võimaliku ajaloo* põhistruktuuri käsitamist (nn ajalooliste universaalide kontseptsioon). Lisaväärtusena didaktilises mõttes sisaldavad tema tööd värskendavaid impulsse, mõtlemaks samuti ajalooalaste küsimuste spetsiifikale, teisisõnu järelikult sellele, milline on õigupoolest *ehtajalooline küsimus* ajalooteaduses, mis jagab ju oma tunnetusobjekti sotsiaal- ja humanitaarteadustega. R. Kosellecki isiklik vastus sellele on seotud tema innovatiivse uurimisprogrammiga. Eriomaselt või nn genuiinselt ajaloolisi küsimusi, mis oleksid suunatud ajaloonähtustele teiste naaberteadustega võrreldes hoopis eri süstemaatilise nurga alt ja laseksid vastavalt küsitleda kogu ajaloo uurimise ala tervikuna, võimaldab just nimelt ajaloo "ajastruktuuride" (*Zeitstrukturen*) kohta esitatav "taustaküsimus" (*Hintergrundsfrage*). "Üksnes ajalised, ja see tähendab, sündmusseostesse kätketud, igatahes neis äranäidatavad struktuurid võivad liigendada ajaloolist kogemusruumi "aineomaselt" (*sachimmanent*) kui omaette uurimisvaldkonda."¹⁴ R. Koselleck on selle teoreetilise üldsundumuse raames loonud veel ka mitmeid päris uusi ajaloolisi kategooriaid ajalootegelikkuse tõlgendamiseks, niisiis rikastanud ajaloo protsesside interpreteerimise kategooriaalset süsteemi tänapäeva ajalooteaduses. Liialdamata võib kokkuvõttes nentida, et ta on sel moel pannud terve põlvkonnatäie sotsiajalajaloolasi ning kultuuriteadlasi uudset mõistekeelt kasutades ajaloo teisiti kõnelema, seega ka moderniseerinud ajaloodiskursust. Teaduskonformisti skeptilisevõitu küsimusele, kas ikka see uuendatud kõnelemisviis on olnud nõnda hädavajalik ja mitte lihtsalt ajutine moeasi, võib ilmselt vastata sedagi, et erialase mõistekeele arengu kaudu ajalooteadus teadvustab iseennast ja oma kohta nüüdiskultuuri süsteemis.

Väljendit nagu "Kosellecki mõistetes öelduna" kui omapärast signatuuri võib leida koguni filosoofialoolaste tekstidest, sest osa tema loodud mõisteid on nii üldtuntud ja neid on kasutatud nii laialdaselt, mis muidugi näitab ta teadusloomingu küllalt suurt rakendusulatust. Eesti lugejalgi on olnud võimalus põgusalt tutvuda Kosellecki nime, töösuundade ja seisukohtadega oma põhjanaabrite

vahendusel, soome ideeajaloolase artikli tõlke kaudu.¹⁵ Balti ajaloo uurimisel on Kosellecki mõistetes kirjeldatud XIX sajandi alguse ajaloonägemise muutumist, refleksiivse ajaloomõiste päralejõudmist Venemaa Läänemereprovintside "regionaalse tuleviku" ümberkorraldamise huvis.¹⁶

Meenutagem siin lühidalt ka mitte sugugi vähetähtsat kultuurifakti, et R. Koselleck on sellise mõjuka tasemeni küündinud ei kusagil mujal kui pikaajaliste historismi ja hermeneutika traditsioonidega, niisamuti oma ajaloolise ja filosoofilise koolkonnaga, rankeanismi ja hegelianismiga Saksaamaal. Pangermanismi hõngu pole väites, et saksa vaimukultuuris on teooriasugemetega ajaloorefleksioon olnud läbi aegade, vähemalt juba XVIII sajandi luterlike teoloogide Johann Martin Chladeniuse (1710–1759) ja Johann Gottfried Herderi (1744–1803) tegevusest saadik – eitamata ka ajalookirjutust filosoofilise kunstiga seostanud Wilhelm von Humboldti (1767–1835) väga otsustavat panust saksa ajalooteaduse "teoreetilise vundamenti" kujundamisel –,¹⁷ kindlasti üks arenenud modernses Euroopas. Iseloomulik on vahest seegi, et viimasel ajal on otsitud ka argumente "kollektiivsingulari vastu" sellest samast traditsioonist, peamiselt Wilhelm Dilthey töödest.¹⁸ R. Koselleck on ise kõnelnud juhtumisi mitmel puhul, näiteks mõisteajaloo ja sotsiaalajaloo vahekorra suhtes, koguni varasema traditsiooni teatavast "refleksioonisurve" (*Reflexionsdruck*) kui rangelt võttes eriti nüüdisaegse ajaloolise semantika alase uurimistöö ühest päris olulisest teoreetilisest eeldusest.¹⁹ Nõndanimetatud "traditsioonikatkestuse" (*Traditionsbruch*) teesi saksa ajalooteaduses II maailmasõja tõttu ja järel, mis vahepeal oli kõigutamatu näiv dogma, on uusimas historiograafias suhtunud diferentseeritumalt, kohati üsna suurte reservatsioonidega.²⁰ XX sajandi teoreetilise ajaloo arengut vaadeldes tundub selles mõtteavalduses olevat oma tõetera: *traditsiooni refleksioonisurve* – sõltumata üksikutele traditsiooni osistele demokraatliku mõttelaadi alusel antavast kriitilisest poliitilisest hinnangust – tekitab loomingulise sädeme, sellest saab inspiratsiooniallikas, ja võib-olla sünnib ajaloolasel selle faktori ajel uus mõte just kombinatsioonis tema *ühiskonna struktuurimutuse* kogemusega. Nii näiteks on ka J. Rüsenit inspireerinud Droysen ja W. Hardtwigi omakorda Burckhardt, H. White'i Nietzsche ja hilist Koselleckit varane Heidegger. Üldkäibiva väljendi suhtelist kulumisastet pelgamata võiks ehk R. Kosellecki kohta seetõttu igati ära teenitult öelda, et ta pole enam lihtsalt ühe mõjuka koolkonna täht, nn Bielefeldi koolkonna juhtiv teoreetik, vaid tänapäeva ajalooteooria elav klassik.

III

Reinhart Kosellecki sünnikodu on Saksa-Poola piirilinnas, Neisse-äärses Görlitzis, ta kujunemispaike ajaloteoreetikuna on aga Heidelbergis, kus pärast ajaloo, filosoofia, sotsioloogia ja õigusteaduse õpinguid tema ajalooline mõttemaailm hakkas võtma läbi töökogemuse üha kindlamaid piire. Esmajärgulise tähtsusega on selles suhtes ka ühe kreatiivse õpetlasiksuse roll, kes tugevasti traditsioonis juurdudes oli spontaanselt avatud uutele küsimuseasetustele modernse maailma seletamisel. Tolle väljapaistva isiksusega oli seotud ka hea vaimne atmosfäär ja inspireeriv töökeskkond, "teaduslik eluhoog, mida ta kiirgas", nagu on iseloomustanud Kosellecki ise, veel tagantjärele tema poole kummardades. Heidelbergi ülikoolis töötas nimelt sellal, 1950. aastate keskpaigast kuni 1970. aastate lõpuni, tema ja paljude teiste õpetaja, austerlase Otto Brunneri (1898–1982) kõrval üks nüüdisaegse struktuurajaloo (*Strukturgeschichte*) peamisi rajajaid Werner Conze (1910–1986), kellest kui loovteadlase musterkujust ta on hiljem visandanud suurepärase portree ajastu kontekstis.²¹

Brunner, Conze ja Kosellecki jäävad suurejoonelise nimekolmikuna tegelikult uutele ajaloolaste põlvkondadele alatiseks meelde juba kas või seetõttu, et nemad on interdistsiplinaarse käsiraamatu tähenduse omandanud mitmekõitelise erialaleksikoni "Ajaloolised põhimõisted" initsiaatorid ja väljaandjad. Leksikoni idee näib võlgnevat palju historismi jätkukriisi ajal, I ja II maailmasõja vahel ka Troeltschi ja Meinecket painanud ajaloolu dünaamika mõtte ning kõigi ajalooliste mõistete endi ajaloolisuse uuele, diferentseerivale refleksioonile Conze juhtimisel Heidelbergis. Seal sai tavaks eristada mõisteajalugu *kui sotsiaalajaloolist mõisteanalüüsi* rangemalt keeleajaloo ja ideeajaloo ehk vaimuajaloo. Historismi teoreetikute erinevalt, keda haaras vahel jõuetus ajaloo protsessi sulatustiigli ees ja kes samastasid mõistest arusaamise tema tekkeloo selgitamisega, lähtus Kosellecki Conze eeskujul sellest, et konfliktide ja poleemikaga seotud mõistest juurduvad sotsiaalsetes süsteemides, mis on teatava keele või idee kandjaskonnast märksa komplekssemad nähtused. Kosellecki mõte, et ajaloolistel, poliitilistel, religioossetel mõistetel on tegelikult kaheksugune semantiline funktsioon – "mõiste pole üksnes tema poolt hõlmataivate seoste indikaator, ta on ka nende faktor" –,²² nimelt (1) haarata endasse sotsiaalselt sisu ning samas (2) määrata kogemuse ja teooria võimalusi, näitas kätte *mõistelo* ja *aineanalüüsi* täiendussuhte sotsiaalajaloo vaatevinklist.

Väga hea näite selle juurde leiame Kosellecki tekstist, mis on pühendatud Conze mälestusele. Hitleri iseloomustamiseks kasutanud Conze vanast traditsioonist pärit õiguslikku ja usulist kuriteo mõistet (*Frevel*), mille puhul ei järgnenud kristliku reaktisioonina enam midagi muud kui ainult sõnatus ja vaikimine, sest sellisel seaduse rikkumisel puudub lepitus (*Sühne*).

Werner Conze puhul sobib ehk metafoorina nimetada ajaloo pisiku olemasolu veel selles mõttes, et tema vanaisa, hariduskodanluse tippu jõudnud professor, oli tuntud saksa reisimees, arheoloog ning kunstiajaloolane, Pergamoni altari uuri- ja Berliini antiigikogu juhataja Alexander Conze (1831–1914).²³ Werner Conze, kes on ühtlasi olnud Saksamaa Ajaloolaste Liidu president, on nii oma ideede kui isiklike sidemete kaudu tihedalt seotud Ida-Euroopa ja Balti ajaloo uurimisega, ta oli muide ka Balti Ajaloo Komisjoni korraline liige ning selle eluaegse esimehe, baltisaksa ajaloo teaduse suurkuju Reinhard Wittrami (1902–1973) isiklik sõber ja mõttekaaslane.²⁴ Viimane, kahjuks autori eluajal lõpetamata jäänud individuaalne suurprojekt, mille kallal Conze töötas veel 1980. aastail, käsitleski süstemaatiliselt Ida- ja Kesk-Euroopa ajalugu, selle sotsiaalajaloolise uustõlgenduse valminud osad, "hilisantiigist XVIII sajandini", ilmusid raamatuna 1992. aastal. Conze looming ise on kaua kestev struktuur. Uusimas historiograafias ollakse arvamusel, et Conze 1930. aastate dissertatsioon Hirschenhofi külast, saksa kolonistide keelesaarest Liivimaal, mille uurimisel ta juba ühendaski teedrajavalt ajaloolised meetodid sotsioloogiliste, etnoloogiliste ja statistilistega, on "modernse sotsiaalajaloo pioneeritöö".²⁵ W. Conze on olnud ajaloolasena ületamatu niihästi XIX kui XX sajandi ühiskonna siirdeperioodide ja nende sotsiaalajalooliste kriteeriumide käsitlejana, peale selle oskas ta hoida tasakaalus empiirilise uuringu ja teoreetilise refleksiooni ning vaadelda neid alati oma eriala ajaloo, historiograafia loo perspektiivis. Ajalooteadus eksisteeris talle peamiselt ajaloo kui integreeriva teaduse "avardumises" (*in einer Erweiterung*), ta tervitas ajaloo ja filosoofia vahelise kauaks "unarusse jäetud", aga väga "hädavajaliku seose" (*unerlässliche Beziehung*) otsinguid nooremate ajaloolaste poolt.²⁶ Tema algatusel 1956/57 organiseeritud institutsioon, Moodsa Sotsiaalajaloo Töörühm, koos selle oma publikatsioonidega, 1962 käivitunud suure väljaannetesarjaga "Industriaalne maailm", oli teiste hulgas ka R. Koselleckile asendamatul loominguline laboratoorium, kus üldiselt kehtis mõtet edasiiviiv printsiip, et ajaloo probleemid on valdavalt interdistsiplinaarse iseloomuga ja ajaloo uurimine on tule-

musrikas vaid kombineeritud meetodeid rakendades. Seeme ei olnud visatud kaljule, distantsilt näib, et püüe mõista maailma moderniseerumise protsessis juhatas struktuurajaloolasi Conze initsiatiivil 1980. aastail nn antropoloogilise alusteuuringu (*anthropologische Grundlagenforschung*) juurde, käsitlemaks inimese kaksikloomust, tema faktiliselt "kahekordset ajastatust" tsivilisatsioonis,²⁷ ja sellest tulenevalt tema looduslik-bioloogilise ja ajaloolis-kultuurilise eksistentsi põhimustrit komplekselt.

Võib siiski küsida, mida on struktuurajaloost õppust võtta 1990. aastail? Koselleck on kõrvutanud Werner Conze tähendust XX sajandi ajaloo teadusele Fernand Braudeli (1902–1985) omaga, tuues esile saksa struktuurajaloo ja prantsuse annalistide suuna ühe põhimõttelise erinevuse, kuigi mõlemad, nagu teame, taotlesid pärast II maailmasõda "uut ajalugu". Järgnev refereering on tähtis, sest selles on ka tüki Kosellecki enda arusaamast või poolehoiust küsimuses, kuidas peab ajalugu käsitlema.

Struktuurajalugu (1) ei tõrju välja vaimu- ja poliitikaajalugu, üksikuid dominantseid ajalugusid, ta vaid asetab need suurematesse seostesse ja vaatleb neid integraalselt; (2) ei saagi tunnetada teaduslikult modernset maailma revolutsioneerinud liikumiste kogemust, kui koostöös ei haarata kaasa eraldunud naaberteadusi, mis on just selle moderniseerumise protsessi tulemus; (3) et uusaegse ja heterogeense ajaloo kasvavat kompleksust vääriliselt käsitleda, on vaja samuti teatavat miinimumi erialade üleseid küsimuseseadeid ja seega ka teooriat. – Conze struktuurajaloos jäävad traditsioonid ja innovatsioonid üksteisega "konfliktirikkalt" seotuks, ja neid nähakse põhimõtteliselt koos esinevatena, ka üksteist tegelikkuses "blokeerivatena". "Annales"-koolkonna ajaloolaste uurimisvaldkonnad "jäid paljusi piiratuks revolutsioonielise maailmaga, mille pikaajaline, näiline kestvus isoleeris uurimise poliitilis-aktuaalsetest teemadest". Braudeli pika kestvuse mõistele kui *aeglase ajaloo* "näivkestvusele" vastandubki siinkohal Conze "nostialgiavõõrus", tema suunatus *kiirenenud ajaloo* maailmale, mida kujundasid tehnilistööstuslik ja rahvuslik-revolutsiooniline tegevus, ta olevat samuti rõhutanud korduvalt, et "just nõndanimetatud lähiajalugu tuleb käsitleda kui struktuurajalugu, sest ka see on määratud pikaajalistest faktoritest ja ei taandu üksnes kurjategijate või tegelinskite ambitsioonipoliitikale". – "Prantsuse allajäämisele 1940 ja Saksa katastroofile 1945 vastasid Braudeli ja Conze teadusprogrammi mõttes väga erinevalt".²⁸ Kas sellest saab teha ka järeldust, et aeglase ajaloo rütmi registreerimine ja

kiirenenu ajaloo kaoses orienteerumine on XX sajandi ajaloolastele nende ajastu situatsiooni kogemusest tingituna komplementaarsed vajadused?

Conze ja Braudeli võrdlemisel ei saa eitada nende teatud sarnasust metodoloogilisel pinnal, nagu möönab ka Koselleck, aga saksa struktuurajaloo ja prantsuse annalistide erinevuste juures on mõlemal kahtlemata veel see ühisosa, millest just lähiajaloolastel praegu on küllalt palju õppida: nad ei pidanud võimalikuks seletada ajalugu mingi üheainsa põhi- või sundmalliga, ei dominantse faktori ega finalistliku skeemi varal. Moraal on selles, et ühekülgne ajalugu on ideoloogiline, mitte aga teaduslik ajalugu, ja R. Koselleckil läks W. Conze õpilasena korda tänu "erialaülesele küsimuseseadele" oma uurimisprogrammi raames näidata, nagu allpool tuleb juttu, ideoloogilise ajaloo geneesi moderniseerumise protsessis, XVIII sajandi keskpaigast alates, ja lõpuks ka niisugust Ajalugu inimeste jubeda türannina, manipulatsiooni ja terrori vahendina XX sajandi poliitilises ajaloos. Nii nagu temal Conze ja Braudel, satuvad ajaloo-teaduse ajaloolase Georg Iggersi (1926) uusimas ülevaate teoses – 1996. aastal veel täiendatud diagnostikas "Ajalooteadus XX sajandil" (1993) – kõrvuti juba Koselleck ja Foucault: "Reinhart Kosellecki jaoks on kujutus, et on olemas üks ajalugu ja mitte üksnes ajalood, fundamentaalne üleminekule eelmodernsest ajast modernsele ajale ligikaudu pärast 1750. aastat. Michel Foucault [1926–1984] käsitleb mõtet *ühest* ajaloost kui selle modernse aja leiutist, mis on juba lõppenud."²⁹ Foucault *versus* Koselleck?

Lõputeadvus on mitmekihiline, "ajaloomõistmine lõpetusvormides"³⁰ näibki olevat 1990-ndail loomulik, vastavat praktilistele huvidele. Kuid seda populaarset või isegi populaarkultuuri seisukohata, nagu me elaksime praegu olukorras, kus üks ajalugu on lagunenu "ajaloo kui sellisena" ja ka "suurjutustusena" sellest ajaloost, ei saa võtta sugugi absoluutselt. Teaduskepsise raames tuleks veel küsida, kui võrd sarnanevad ja mispoolest erinevad eelmodernsed lood järelmodernsetest lugudest, samal ajal endale meelde tuletades järgmist: et (1) postmodernset diskussiooni läbib mõttemall, ajaloo seletamine ajaloost endast lähtudes, on siiski tüüpiliselt modernne menetlusviis; et (2) modernsus pärane on samuti meie ettekujutus progressiivsest ajalooajast, mida siiani kinnitab muutustega arvestavate pikaajaliste planeeringute tegemine, nende osatähtsus ühiskonnas;³¹ ja et (3) modernsuse kui epohhi, kultuuriajastu ajaloomõiste on ise ambivalentne, on ühtsusele ja terviklusele pretendeerides kuidagi eos iseenast mitte lõplikuks pidav, sest sinna mõistesse kuulub tule-

vikuteadmus.³² Ajalooteaduse teoreetiku Karl-Ernst Jeismanni (1925) järgi esinevad minevik ja tulevik modernsuses alati "oleviku kujutluses", iga olevik loob nende vahel niisuguse seose, kus tuleviku ebamäärasusele vastab mineviku mitmetähenduslikkus.³³

Just seesama ühe ajaloo kujutelm kätkeb "ajaloo antinoomia" probleemi – küsimust sellest, et minevikul on omadus olla üheaegselt möödunud ja olevikuline korraga ning mõjutada tuleviku võimalusi, seda pakkudes, teist keelates. Väga rasket küsimust, mis on pändunud ka hilismodernsuse ajaloo teadusele – kus ajalugu ei kajastu üksnes sündmustest jutustatavate lugude puntrana, vaid samuti maailma süsteemi kirjeldavate struktuuride kogumina – ning mida nähtuse ja probleemina on tundnud teisedki, aga teaduslikuks mõisteks vorminud alles R. Koselleck.

IV

Juba 1960. aastail kujunes Reinhart Koselleckist, keda huvitasid peaaesjalikult uusaja ajastruktuurid, paljuski tolaeagse ajaloo teaduse viimase sõnana käsitatud *ajaloolise sotsiaal teaduse* üks juhtfigure keskmi ja noorema põlve saksa ajaloolaste hulgas, esmajoonel Hans-Ulrich Wehleri (1931) ja Jürgen Kocka (1941) taoliste energiliste uurijaisiksuste kõrval. Ennekoike pälvis ta suurt tähelepanu oma habilitatsioonitööna valminud eriuurimusega "Preisimaa reformi ja revolutsiooni vahel [1791–1848]", mis ilmus 1967. aastal.³⁴ Akadeemiline karjäär läks väliselt peagi tõusvas joones: alates 1966. aastast oli ta poliitika teaduse professor Bochumis, 1968. aastast juba uusaja ajaloo professor Heidelbergis, 1974. aastast peale ajaloo teooria professor Bielefeldis. Võitlushüüd, et ajaloo teadus kannatab teooriapuuduse all ja et teoorias nõrk ajalugu pole teadusena arenguks eriti võimeline, leidis 1970. aastate algul Conze "mahitusel" väljenduse Kosellecki lentsõnas (*Theoriebedürftigkeit*). Reinhart Kosellecki kõige olulise mad artiklid "ajalooaja semantika", mille valdavalt põhineb nii tema tänane kuulsus murrangulise teoreetika kui autoriteedi positsioon ajaloolaskonnas, ilmusid muljet avaldaval teooriakümendil, 1960-ndate lõpust 1970-ndate lõpuni, ja on 1979. aastast koondatud omaette valikkogumikuks, võiks ehk öelda, et sellise kirjandusliigi kohta ka lugejasoosingu pälvinud intellektuaalseks raamatuks "Möödunud tulevik".

Artiklikogumiku hiilgav nimilugu või õigemini selle esmailumumine rahutusterohkel 1968. aastal pühendusteoses Carl Schmittile (1888–1985),

tollele ülimalt vaieldavale poliitikafilosoofile – kes ühtede silmis on kurikuulus natsismiga seotud jurist, teiste arvates saksa Hobbesi-uurimise suur esindaja, kolmandate meelet aga ise Thomas Hobbesiga võrreldav suur mõtleja, "XX sajandi Hobbes" –,³⁵ meenutab üht vähem tuntud seika R. Kosellecki loomingulisest biograafiast. See on tema elav kokkupuude mõneti neohistorismi ajaloolifilosoofilise vormina käsitatava *posthistoire*'i, postajaloo teooriaga, mille konjunktuuri suhtes ta on vanemas põlves olnud ka pisut irooniline, eitades võimalust, et ajalool oleks üldse mingit eesmärki, olgu siis rahvusriigi või maailmariigi kujul. Schmitti mõjusfääri asetatakse postajaloo uuemas historiograafias Kosellecki esikteos "kodanliku maailma patogeneesist" tiitliga "Kriitika ja kriis", mis ilmus 1959. aastal. Kosellecki enda tunnistusel olevat just Carl Schmitt saatnud ta omal ajal ajaloolõpu peateoreetiku Alexandre Kojève'i (1902–1968) juurde, kelle "marksistlikena tundunud monoloogides" ta ometigi pettunud.³⁶ Missugune on antud kontekstis Kosellecki rolli jaotus Schmitti ja Kojève'i vahel? Õigluse nimel tuleb siiski öelda, et A. Kojève on nüüdisuuriijate silmis XX sajandi üks kõige tähtsamaid ajaloolifilosoofe ning tema Hegeli-tõlgendusel põhineval ajaloonägemusel on kõigest hoolimata väga otsene seos R. Kosellecki tunnetushuviga, temporaalsete struktuuride uurimisprogrammiga. Hegel oli esimene uusaegne mõtleja, kelle filosoofias tulevikust sai minevikuga võrreldes primaarne ajamõõde. Ajalooline aeg on talle "inimlik aeg", see on ajalugu inimese jaoks, ja ületades oma olevikku vaimselt loob inimene kui *tahtev mina* endale oma tuleviku; hegelliku ajadialektika mõttes on siis tulevik "oleviku reaalsus" ja "mineviku allikas", vaimselt aga, *mõtleva mina* jaoks, tekib minevik selles ajakäsituses juba "teise tulevikuna", kus olema-saamine on muutunud olema-olnud-saamiseks.³⁷ Hegelile tuginedes küsis Kojève, mis on selles inimajas eriomaset inimlik, ja ta vastas, et selleks on iha tunnustuse järele, mille pärast käiv võitlus – isanda ja orja dialektika mustri järgi – on sotsiaalsete konfliktide allikas, aga ka vaimse arengu pant ning ajaloo peamine sisu. Võiks öelda teisiti, kasutades üksnes teaduskeelt: isanda ja orja või sõbra ja vaenlase taoline ajalooline opositsioon on niisiis ajaloolisuse (ajaloolise olemisviisi) aporeetilis-dialektiline kehatust ning sellisena (lõplikkuse apooriana) ajaloo võimalikkuse strukturealne tingimus. Eri-nevalt näiteks Kosellecki võimaliku ajaloo teooriast on aga Kojève'i postajaloo teooria, mille järgi ühiskonna homogeensuse muutumine ühistab sõpruse ja vaenluse probleemi, seega lõpetab koos poliitikaga igasuguse tõelise ajaloo, põhimõtteliselt

Schmittile oponeeriv "virtuaalse maailmariigi" kontseptsioon.³⁸ Ükskõik kui kriitiliselt nüüd ja edaspidi suhtutakse Carl Schmitti "poliitilisse teoloogiasse", jääb tõsiasiaks, et Koselleck on üks neist, kes esindavad Schmitti-retseptiooni intelligentset vormi. Schmitti kaudsel mõjul ja ühtlasi tema "sõbra ja vaenlase" teooria potentsiaali kinnitavana on sündinud Kosellecki 1975. aastal ilmunud ajaloolis-poliitiliste opositsioonipaare kui ajalugu läbivate püsistruktuuride (hellenid ja barbarid, kristlased ja paganad, inimene ja ebainimene, üle inimene ja alainimene) süvakäsitlus. See on tekst, millel näib olevat "Möödunud tuleviku" artiklite hulgas küllalt aktuaalne tähendus kas või 1989. aasta järgsele situatsioonile, niihästi globaalsel kui ka regionaalsel tasandil.³⁹ Koselleck mõistab Schmitti teooriat kui teaduslikku saavutust, klasside ja rahvaste vastuolude formaliseeringut, "sõber ja vaenlane" on selle kohaselt tunnetuslikud kategooriad, mis peegeldavad vastastikust eitamistehnikat, see on kokkuvõttes poliitiliselt formaalne "võimalike antiteeside raster", etniliste, sotsiaalsete ja poliitiliste konfliktide põhiline struktuur ühinevas inimkonnas.

Raamatu pealkirjaks oleval "möödunud tuleviku" õnnestunud mõistel, mille kaudu saab ka määratleda "tulevase tuleviku" funktsionaalset erinevust ajalooaja struktuuris, on oma väike teaduslooline püant. Tegelikult töid selle mõiste 1960. aastate keskel, futuroloogia järjekindla esiletõusu, tulevikuküsimuste ühiskondliku aktualiseerumise ning ajaloolistest prognoosidest huvitumise ajajärgul, kaasaegse ajalooteaduse termini õigustes esimestena käibeale praegustel andmetel Koselleck ja Wittrami paralleelselt, teineteist sõltumatult ja peaaegu üheaegselt.⁴⁰ Järelevaatne tundub, et enne ega ka pärast 1960. aastaid pole tulevik kui ajaloo kategooria olnudki nii produktiivselt kutseliste ajaloolaste diskursuse keskpunktis.⁴¹ Kultuuriteaduste teoorias on muidugi ka nüüd, 1990. aastail, rõhutatud tõsiasja, et meie tsivilisatsiooni mõjutanud kolmes ideoloogias – kristlikus ajaloo-teoloogias, klassikalises ajaloolifilosoofias ning moodsas eksistentsiaalanalüütikas – on just tulevik olnud "dominantne ajamõõde",⁴² lisades kinnituseks juurde, et "seda saab näidata Dilthey ja Heideggeri näitel, samuti selliste ajaloolaste nagu Wittrami ja Kosellecki uurimuste põhjal".⁴³ Viimaste teene seisnes ühtlasi seigas, et nad näitasid ajaloolisel materjalil detailselt, kuidas minevikukujutus mängib alati kaasa inimeste tulevikootustes, selles hirmu ja lootuse põimingus, mida nii sageli tuntakse veel tundmatu, aaimatu, kujutlematu ees, sest elulise aktiivsuse juurde argi-olevikus kuulub mure tundmine.

Artiklis "Terror ja unenägu" osutab R. Koselleck muide laagriunenägu materjalil, mis toimub inimeste "unenäolise reaktsoonivõimega" koonduslaagri oludes, viidates inversioonile, et radikaalsest terrorist põhjustatud äärmuslikes situatsioonides inimene kaotab ootuse. Inimene kaotab sellega *tulevikulise hoiaku*, enda kui ajalise projekti, ta ei oota enam seda, mis veel ei ole tema, mis temaga juhtub või temale saabub, vaid soovib unenäos minevikku ümber tulevikuks. Loengusarjas "Dilthey uurimistöö ja ajalooline maailmavaade",⁴⁴ rääkides inimese suhtest ajaga igapäevases elus, nimetab M. Heidegger "vastandfenomeniks ootusele" meenutamise asemel küll unustamist, et püsida, hoida end olevikus. Käesoleval juhul, laagrimaailma visioonides, aga inimene nagu *unustaks ootuse*, sest tema ajasuhted on tasakaalust väljas, moonutatud, ja ta muregi näib unenäopil-dis toimivat normaalsele, tavalisele funktsioonile vastupidiselt, *minevikulist säilitades*. Heideggeri järgi – kes omistab argisusele tahte saada maailma kulg praeguses hetkes (*im Jetzt*) enda käsutusse kella abil aega mõõtes ning seeläbi võõrandada isikuaeg umbisikuliseks (*Man-Zeit*) üksteisega olemise ajaks – tähendab tuleviku peale muretsemine juba ka mures sisalduva kaudu selle veel tulevase toomist olevikku, et see oleks ligipääsetav ja käsutav (*verfügbar*). Avalikkuse umbisikuline aeg on Heideggeril kriitika objekt seetõttu, et selle aja võimu all, mis osutub tegelikult mitte kellegi ajaks, ei tunnetata, kuidas inimese kui *Dasein*'i elu ise ongi päriselt aeg. R. Kosellecki analüüsist tuleneb – ja ta näib seejuures püüdvat unenägu jutustamise läbi mitte oluliselt moonutada –, et ühisajast ilmajäänud, ajaoorientatsiooni minetanud laagri vangid on olnud avaliku terrori tingimustes veel mingi väljendamatu siseaeg, "sisemaailma salaajalugu" kui vastupanu struktuur, palja *kehalisuse ootus*. Märgakem siinkohal ka teatavat antropoloogilist paradoksi, mõeldes sellele, et uneski üldjuhul inimene usaldab iseenda ja kõik endaga toimuva paratamatult tundmatuse hoolde, mis väljaspool ta enese teadlikku kontrolli just nagu kannab teda edasi tulevikku poole.

Niihästi R. Kosellecki enda loomingulises bioograafias kui ka laiemalt tänapäeva ajalooteaduse arenguteede seisukohalt on peale eelmainitud "Industriaalse maailma" ja "Ajalooste põhimõistete" väga olulisel kohal *pika kestvusega* uurimisprojektid, mis said alguse juba 1960/70. aastail, aga jätkusid 1990. aastateni. R. Koselleck on neis osalenud küll autorina, ideoloogina, projektijuhina ning töögruppide tulemuste publitseerijana. Elukoige on siin mõeldud selliseid väga kõrgetasemelisi sarju nagu "Ajalooteooria" ja "Poeetika ja hermeneuti-

ka",⁴⁵ mille igat köidet võiks distantsilt hinnata vaimuelu sündmuseks. Distantsilt sellepärast, et meie jaoks dokumenteerivad nad kogu aeg *möödunud uudsust*, ka nõukogulikus ja euroopalikus teadusmaailmas toimunud kultuurirefleksiooni teatavat asünkroonsust. Valdav enamik neist tekstidest pole ju sotsiaal- ja teaduspoliitilistel põhjustel osutunud Baltikumis kättesaadavaks ja diskuteeritavaks õigeaegselt, pole saanud vahetult mõjutada oma probleemiseadete ning kirjelduskeele-ga ei siinset kultuuriteadvust ega ajalooharidust. Isegi vältimatult lünkliku lugejakogemuse põhjal võib nende R. Kosellecki tööde puhul aga esile tõsta seda, mis annab kõnekalt tunnistust tema kõrge-st akadeemilisest kultuurist, ja see on nimelt süste-maatilise teemakäsitluse ühendatus aktuaalse probleemiteadvusega uusaja mõttetraditsiooni horisondil. Triviaalne nending, juhul kui selles ei peituks ka oluline eeldus ühiskonnaloolese valmi-duseks vastata ajakajalistele väljakutsetele, täpse-malt öeldes, pöördelise iseloomuga poliitilistele ajasündmustele (nagu 1989. aastal), mida ajaloo-teaduse meetodite varal ei saagi ette näha.

V

Nõndanimetatud paradigmapuhetust sümboli-seeriva *Grundlagenkrisis*'e ehk teisisõnu ajalootea-duse aluste kriisi perioodil – 1960. ja 1970. aastate vahetusel – peetud kuulsast, W. Conzele pühen-datud ettekandest "Milleks veel ajalugu?" (4.IV 1970), mis on praeguse ajani krestomaatiline väärt-tekst ja ühtlasi ajalootudengite kohustuslik lek-tüür, oleks R. Koselleckile ilmselt piisanud, et jääd-vestada sellesama epohhiloova, paljutsiteeritud sõnavõtuga oma teadlasenimi nüüdisajandi uu-enusliku ajaloomõtte annaalis. Sest sellega tõi ta kokkuvõtlikul kujul esile XVIII sajandi teisel poolel alanud *ühe ajaloo* kujutluse või ka nn Aja-loo enese ("*Geschichte selber*") geneesi tagajärjed XX sajandi ajaloomõtlemisele niihästi teaduslikus kui poliitilises mõttes. Esiteks *desubstantsia-li-seerimise* vaimus (ajalooteooria mõiste pole "fikseeritud suurus", vaid oma "kategoriaalses tähenduses" paratamatult ajastatud), teiseks *teoretiseerimis-tarbe* süvenemise suunas (valgustusajastu "hüpo-teetiline ajalookirjutus" oligi tegelikult juba "aja-loo enese" mõistega eeldatud süsteemi ja teooria loomise püüe) ning kolmandaks *ideoloogiakriitili-ses* aspektis (ajalooteooria uue, metahistorilise mõiste kõikehaaravus avab "ideoloogilise mänguruumi" ja on ka põhjus, miks ajalugu muutub "pühaks as-jaks"); ta sõnastas ajaloo antinoomia probleemi, esitas ajaloolise antropoloogia ja ajalooliste aegade

teooria nõude.⁴⁶ R. Kosellecki saavutatud *tunnetuslik progress* seisnes praegusest vaatevinklist ennekõike selles, et senine teaduslik ja õpetuslik ettekujutus ajaloo mõistest enesest lakkas nüüd olemast "normaalne".

Ajalugu omaette võetuna (*Geschichte an sich*), ajalugu kui omaenda subjekt ja objekt, on R. Kosellecki järgi "üksiklugude mitmusvormi koguainsuseks tihenemise" protsessi tulemus, mis peegeldab modernsuse spetsiifikat, "meie uusaja ajakogemuste summat": liikumist, muutumist, kiirenemist ja pürgimust, ühekordsust, aegumist. Kui aga ajalugu ennast ei panda kriitika alla, vaid talle üksnes naiivselt tuginetakse, on asi kurjast. Modernsuse saatuseks on, et ajalooideoloogia või õigmini ajalookultus oma kõikmõeldavais vormides on inimmaailma peremees. Albert Schweitzer võttis sama mõtte 1920. aastail kokku ühte lausesse: "See ajaloo kuritarvitamine on meie jaoks paratamatus."⁴⁷ Uus ajaloo mõiste vastandub loodusele (antinaturalism) ja samastub historismis religiooniga (ajaloopreesterlus), ajalugu on modernse ajastu iseseisev jõud (substants). Ajalugu ise muutub teiselt tehtavaks (planeerimine) ja inimesest saab ajaloo tahte täideviija (voluntarism), ajaloo kõikvõimsuse ees tuntakse suurt vastutust (kohtumõistjaroll) ning kõik ajalooline kujuneb tähtsaks argumentiks (politiseeritus). Ajalugu suure tähega lummas ja määrab, pühitseb ja orjastab. Teadvuse kategooriana on ajalugu uues mõistes seega ülimalt kohandumisvõimeline, ideoloogia vormelina manipuleeritav, ajalugu seaduspärastatakse, personifitseeritakse ja voluntariseeritakse. Friedrich Nietzsche, historismi teravaim kriitik, on veel 1870. aastail ise selle võlujõu kütkes, kui ta kuulutas: "Üksnes niivõrd kui ajalugu elu teenib, tahame meie teda teenida..."⁴⁸ R. Kosellecki töö tänane väärtus seisneb vahest ka selle ajaloolaste jaoks enesekriitilise refleksiooni rõhutamises, et historism – laias tähenduses kui ajalooline mõtlemine – "elab 'ajaloost omaette', mida 'omaette' (*an sich*) pole üldse olemas",⁴⁹ see tähendab, niisugune ajalugu oleks puhas fiktsioon.

Viimasel ajal, 1990. aastate teisel poolel, on historiograafilises kirjanduses jälle palju tsiteeritud uusaja ajaloomõiste tekke kaasaegset Johann Christoph Gattereri (1727–1799), kelle aktualiseerija oli 1970. aastail R. Koselleck.⁵⁰ Gattereri kahesaja aasta vanune leid, et ajaloolase seisukoht või vaatepunkt pole taunimisväärne, vaid on tegelikult alles ajaloolise tunnetuse võimaldaja, ehk kaasaegsemalt väljendudes see, mis loob ajakulus minevikuga dialoogi, on meile moodsa ajalooteaduse vaatepunktide tänapäevases rühkuses enesestmõistetav. Historiograafialoo mentori

Iggersi hiljutisele seisukohale, et teaduslikul tegelemisel ajalooa on ikkagi eesmärgiks lähenemine, "kui osaline see siis ka ei oleks", minevikule, nagu "reaalsed inimesed seda kogesid", sekundeerib Kosellecki käsitus terrorist ja unenäost, mis omas ajas lisas veel ühe uue vaatepunkti, sedakorda lähimineviku küsitlemise võimalustele.

MÄRKUSED

¹ R. Koselleck, *Historik und Hermeneutik*. – R. Koselleck/H.-G. Gadamer, *Hermeneutik und Historik* (SB d. Heidelberger Akad. d. Wiss., Phil-hist Klasse 1987/1). Heidelberg 1987, 24.

² W. Hardtwig, *Geschichtskultur und Wissenschaft*. München 1990, 8. Vrd ka sealsamas antud määratlust: "Ajalookultuur – see on koondnimetus, tähistamaks äärmiselt erinevaid, täienduvaid ja põimuvaid, igal juhul otseselt või kaudselt üksteisega seotud vorme, milles toimub mineviku presentatsioon olevikus."

³ Vrd J. Rüsen, Th. S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* [Besprechung]. – *Historische Zeitschrift* 219 (1974), 612–614.

⁴ J. Rüsen, *Der Teil des Ganzen. Über historische Kategorien*. – K. Acham/W. Schulze (Hg.), *Teil und Ganzes. Zum Verhältnis von Einzel- und Gesamtanalyse in Geschichts- und Sozialwissenschaften* (Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik 6). München 1990, 320.

⁵ H. White, *Der historische Text als literarisches Kunstwerk*. – Chr. Conrad/M. Kessel (Hg.), *Geschichte schreiben in der Postmoderne. Beiträge zur aktuellen Diskussion*. Stuttgart 1994, 123–157, siin eriti 153 jj. R. Koselleck on kirjutanud sissejuhatuse H. White'i tööde 1986. aasta saksa esikväljaandele, mis pani tollal aluse tema populaarsusele ja jätkuvalle tõlkimisele saksakeelses maailmas.

⁶ R. Koselleck, *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt a. M. 1992, 377. [Artiklivalimiku 3. trükk, 1. ja 2. trükk vastavalt 1979 ja 1989.]

⁷ Ch. Beradt, *Das Dritte Reich des Traums*. Nachwort von R. Koselleck. Frankfurt a. M. 1995 [132 lk.].

⁸ Vt U. Jeggle, *Träume – kulturgeschichtliches Material?* – Chr. Burckhardt-Seebass (Hg.), *Urbilder und Geschichte. C. G. Jungs Archetypenlehre und die Kulturwissenschaften* (Basler Hefte zur europäischen Ethnologie 1). Basel/Frankfurt a. M. 1989, 57–69.

⁹ Vrd ka näiteks kirjandusliku antropoloogia põhjendamisel "reaalse" ja "fiktsionaalse" kui opositsioonilise suhte asendamist triaadiga "reaalne – fiktiivne – imaginaarne" uurimuses: *W. Iser*, Das Fiktive und das Imaginäre. Perspektiven literarischer Anthropologie. Frankfurt a. M. 1993 [522 lk.].

¹⁰ Vt selle kohta lähemalt: *K. Gründer*, Erfahrung der Geschichte. – *Ders.*, Reflexion der Kontinuitäten. Zum Geschichtsdenken der letzten Jahrzehnte. Göttingen 1982, 120 jj.

¹¹ Stalinliku terrori all mõistetakse eesti ajaloo käsitlustes eeskätt võõrriikliku terrorit Eesti rahvastiku ning selle poliitilise juhtkonna vastu, mille peamiseks vahendiks olid massiline deportatsioon ja eksekutsioon, totalitaarse süsteemi muid terroriliike, aga ka vastuterrori juhtumeid ja terrori järelmõju ühiskonnas, on eesti lähiajaloo rohkem kirjeldatud, vähem nüüdisaegset teaduslikku ja filosoofilist mõistevara kasutades diferentseeritult analüüsitud. Terrori olemuse kohta vt eelkõige: *H. Arendt*, Ideologie und Terror: eine neue Staatsform. – *Ders.*, Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft. München/Zürich 1986, 703–730.

¹² *R. Koselleck*, Diesseits des Nationalstaats. Föderale Strukturen der deutschen Geschichte. – Transit. Europäische Revue, Heft 7 (1994), 63–76.

¹³ Vt *R. Koselleck*, Jaspers, die Geschichte und das Überpolitische. – J. Hersch/J. M. Lochman/R. Wiehl (Hg.), Karl Jaspers – Philosoph, Arzt, politischer Denker. Symposium zum 100. Geburtstag in Basel und Heidelberg. München/Zürich 1986, 291–302; *Ders.*, Vorwort. – *K. Löwith*, Mein Leben in Deutschland vor und nach 1933. Ein Bericht. Frankfurt a. M. 1989, IX–XV.

¹⁴ *R. Koselleck*, Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen [1973]. – *Ders.*, Vergangene Zukunft (nagu märk. 6), 131 jj.

¹⁵ Vt *M. Hyrkkänen*, Ideeajaloo mõte [tlk M. Kivine]. – Akadeemia 12 (1990), 2567–2571.

¹⁶ Vt näiteks: *G. v. Pistohlkors*, Regionalismus als Konzept der baltischen Geschichte. – Journal of Baltic Studies XV (1984), 101 jj.

¹⁷ Vt selle kohta põhjanevat tööd: *G. G. Iggers*, Deutsche Geschichtswissenschaft. Eine Kritik der traditionellen Geschichtsauffassung von Herder bis zur Gegenwart. München 1971, 62–85.

¹⁸ Vt *J. Renn*, Dilthey und der Begriff der Geschichte. Hermeneutisch-phänomenologische Argumente gegen den Kollektivsingular. – Dilthey-Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften 8 (1992–93). Göttingen 1993, 297–338.

¹⁹ *R. Koselleck*, Begriffsgeschichte und Sozial-

geschichte [1972]. – *Ders.*, Vergangene Zukunft (nagu märk. 6), 107 jj.

²⁰ Vt näiteks: *W. Schulze*, Deutsche Geschichtswissenschaft nach 1945. München 1993, eriti 304 jj.

²¹ Vt *R. Koselleck*, Werner Conze – Tradition und Innovation. – Historische Zeitschrift 245 (1987), 529–543.

²² *R. Koselleck*, Begriffsgeschichte und Sozialgeschichte (nagu. märk. 19), 120.

²³ Vt näiteks: *A. Conze*, Pro Pergamo. – H. A. Stoll (Hg. u. M. von G. Löwe), Entdeckungen in Hellas. Reisen deutscher Archäologen in Griechenland, Kleinasien und Sizilien. Berlin 1979, 475–492.

²⁴ W. Conze tähendusest baltisaksa ajaloo-teadusele üldiselt vt. näiteks: G. von Rauch (Hg.), Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 20). Köln/Wien 1986, 381 ja 404. R. Wittrami kohta vt. ka autori käsitlust: *M. Kivimäe*, Reinhard Wittram als Geschichtsdenker. – M. Garleff (Hg.), Zwischen Konfrontation und Kompromiss (Schriften des Bundesinstituts für ostdeutsche Kultur und Geschichte 8). München 1995, 227–243.

²⁵ *W. Oberkrome*, Reformansätze in der deutschen Geschichtswissenschaft der Zwischenkriegszeit. – M. Prinz/R. Zitelmann (Hg.), Nationalsozialismus und Modernisierung. Darmstadt 1991, 233.

²⁶ Vt *W. Conze*, Die deutsche Geschichtswissenschaft seit 1945. Bedingungen und Ergebnisse. – Historische Zeitschrift 225 (1977), 1–28, siin eriti 24 jj.

²⁷ Vt näiteks Werner Conze 1984. aasta ettekannet saksa ajaloolaste kongressil: *W. Conze*, Evolution und Geschichte. Die doppelte Verzeitlichung des Menschen. – Historische Zeitschrift 242 (1986), 1–30.

²⁸ *R. Koselleck*, Werner Conze – Tradition und Innovation (nagu märk. 21), 537.

²⁹ *G. G. Iggers*, Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen 1996 [2., täiend. trükk], 46.

³⁰ *R. Bubner*, Geschichtsverstehen in Abschlussformen. – K. Stierle/R. Warning (Hg.), Das Ende. Figuren einer Denkform (Poetik und Hermeneutik XVI). München 1996, 80–94.

³¹ Vrd *R. Koselleck*, Moderne Sozialgeschichte und historische Zeiten. – P. Rossi (Hg.), Theorie der modernen Geschichtsschreibung. Frankfurt a. M. 1987, 179.

³² Vt selle kohta ka: *R. Koselleck*, Geschichte, Geschichten und formale Zeitstrukturen (nagu

märk. 14); vrd. samuti selles seoses ühelt poolt Lyotard'i, teiselt poolt Kosellecki ja Rüseni seisukohtade kõrvutust: *I. Olabarrí*, "New" New History: *A Longue Durée* Structure. – History and Theory 34/1 (1995), 15.

³³ K.-E. Jeismann, Dimensionen nationalgeschichtlichen Bewusstseins. – W. Weidenfeld (Hg.), Geschichtsbewusstsein der Deutschen. Materialien zur Spurensuche einer Nation. Köln 1989 [2. trükk], 37.

³⁴ Vt G. G. Iggers, Neue Geschichtswissenschaft. Vom Historismus zur Historischen Sozialwissenschaft. Ein internationaler Vergleich. München 1978, 136; vrd. samalt autorilt ka: *Ders.*, Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert (nagu märk. 29), mis suures ulatuses käsitleb juba uueimate ideede arengut ajaloolisest sotsiaalteadusest "lingvistilise pöördeni" ning tegeleb ajalooteaduse lõpu spekulatsiooniga.

³⁵ Vt näiteks: G. Schwab, Carl Schmitt Through A Glass Darkly. – P. Tommissen (Hg.), Schmittiana I (Eclectica 71/72). Brussel 1988 [2. trükk], 70–87.

³⁶ L. Niethammer (u. M. von D. van Laak), Posthistoire. Ist die Geschichte zu Ende? Reinbek bei Hamburg 1989, 79.

³⁷ Eelneva kohta vrd: M. S. Roth, A Problem of Recognition: Alexandre Kojève and the End of History. – History and Theory 24/3 (1985), 295 jj.; H. Arendt, Vom Leben des Geistes 2: Das Wollen. München/Zürich 1989, 43 jj.

³⁸ Schmitti ja Kojève'i suhete kohta vt ka publikseerimata allikaid kasutavat tööd: M. Meyer, Ende der Geschichte? München/Wien 1993, eriti 131–202.

³⁹ R. Koselleck, Zur historisch-politischen Semantik asymmetrischer Gegenbegriffe [1975]. – *Ders.*, Vergangene Zukunft (nagu märk. 6), 211–259.

⁴⁰ Prioriteedi küsimuse võib lahendada nende vahel järgmiselt: trükis ilmunud artiklite järgi kuulub "möödunud tuleviku" mõiste – põhjalikumalt läbitöötatud tasemel – käibeletoomisel ajalooteaduses esimus Kosellecki (1968) ees küll Wittramile (1965), aga suuliselt ettekandeid arvestades vastupidi, pigem Wittrami (12.1.1965) ees Koselleckile (1.1.1961); mõlemad on teineteisele ka täiesti korrektselt viidanud ja Wittram on Kosellecki tegelikku esimust ise tunnustanud. Vt ka: R. Wittram, Die Zukunft in der Fragestellungen der Geschichtswissenschaft. – R. Wittram, H.-G. Gadamer, J. Moltmann, Geschichte – Element der Zukunft. Tübingen 1965, 7–32; sama täiendatuna artiklikogumikus: R. Wittram, Zukunft in der Geschichte. Zu Grenzfragen der Geschichtswissenschaft und Theologie. Göttingen 1966, 5–29 ja 93–

95; vrd. samuti: R. Koselleck, Vergangene Zukunft der frühen Neuzeit [1968]; Geschichtliche Prognose in Lorenz v. Steins Schrift zur preussischen Verfassung [1965]. – *Ders.*, Vergangene Zukunft (nagu märk. 6), 17–37 ja 87–104. Koselleck on veel osutanud selle mõiste kasutamisele prantsuse filosoofias, nimelt Raymond Aroni sõjajärgses teoses "Sissejuhatus ajaloo filosoofiasse" (1948).

⁴¹ Vrd. ka näiteks tänini lugemisväärsed artiklid ja sellele järgnenud diskussiooni sõnavõtte: K. D. Erdmann, Die Zukunft als Kategorie der Geschichte. – Historische Zeitschrift 198 (1964), 44–61 ja 82–90; Diskussionsbeiträge (J. Engel, W. Kamlah, G. Mann) 62–81.

⁴² Vt G. Scholtz, Die Weltbilder und die Zukunft: Prophetie – Utopie – Prognose. – *Ders.*, Zwischen Wissenschaftsanspruch und Orientierungsbedürfnis. Zu Grundlage und Wandel der Geisteswissenschaften. Frankfurt a. M. 1991, 332 jj.

⁴³ G. Scholtz, Der rückwärtsgekehrte Prophet und der vorwärtsgewandte Poet. – *Ders.*, Zwischen Wissenschaftsanspruch und Orientierungsbedürfnis (nagu märk. 42), 314.

⁴⁴ Vt M. Heidegger, Wilhelm Diltheys Forschungsarbeit und der gegenwärtige Kampf um eine historische Weltanschauung. 10 Vorträge (Gehalten in Kassel vom 16.IV–21.IV 1925). Nachschrift von W. Bröcker. Hrsg. von F. Rodi. – Dilthey-Jahrbuch 8/1992-93. Göttingen 1993, 143–177, siin 170 jj.

⁴⁵ *Theorie der Geschichte*. Beiträge zur Historik (6 köidet 1974–1990; R. K. 1. ["Objektiivsus ja parteilisus ajalooteaduses"] ja 4. köite ["Ajaloikirjutuse vormid"] kaasvlj.); *Geschichtliche Grundbegriffe*. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland (6 köidet 1972–1988; R. K. koos Otto Brunneri ja Werner Conzega vlj.); *Poetik und Hermeneutik* (16 köidet 1968–1996; R. K. 5. ["Ajalugu – sündmus ja jutustus"] ja 12. köite ["Ajastulävi ja ajastuteadvus"] kaasvlj.).

⁴⁶ Vt R. Koselleck, Wozu noch Historie? – Historische Zeitschrift 212 (1971), 1–18. Uue ajaloolise antropoloogia arendamisel pidas ta muide eeskujuandvaks näiteks M. Foucault' ja P. L. Van den Berge töid.

⁴⁷ A. Schweitzer, Kultur ja eetika [tlk. M. Sirkel]. Tallinn 1984, 27.

⁴⁸ F. Nietzsche, Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben. München 1996, 3.

⁴⁹ R. Koselleck, Wozu noch Historie (nagu märk. 46), 11.

⁵⁰ Vt R. Koselleck, Standortbindung und Zeitlichkeit. Ein Beitrag zur historiographischen Erschliessung der geschichtlichen Welt. – *Ders.*, Vergangene Zukunft (nagu märk. 6), 190.